

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

УДК 340

А.Й. Француз
Герой України, заслужений юрист України,
доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

М.М. Корінний
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії права і держави
та конституційного права,
Навчально-науковий інститут права
Національного університету
державної фіскальної служби України

Теоретико-правові дослідження місця та ролі праболгар в етногенезі середньовічної української народності, становленні її державності, права, мови та культури (IV–XI ст.)

Частина II

Зміни в етнополітичній та релігійній ситуації на Балканах, Центральній та Південно-Східній Європі у зв'язку із загостренням боротьби Візантії, Великоморавської держави, ісламських країн і Хазарії за Середнє Подніпров'я та Лівобережну Україну (Продовження*)

Стаття присвячена комплексному дослідженню місця та ролі в етногенезі української народності, становленні її державності, права, мови та культури (поряд з іншими етносами) праболгар. Зроблено також спробу осмислення особливої місії останніх у становленні слов'янської цивілізації.

Ключові слова: праболгари, праслов'яни, праукраїнці, хозари, авари, «Велика Болгарія», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куєв (брат Кубрата?), «києвичі», Осколд (Аскольд), Дір, Борис I, Симеон I Великий, Петро I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогія, Helga), Святослав, Володимир, Ярослав Мудрий, Борис, Гліб, Дунайська Болгарія, Волзька Болгарія, Внутрішні болгари, Чорні болгари, Подоння, Приазов'я.

* Початок публікації див. у випуску двадцять три міжнародного фахового видання «Правничий вісник Університету «КРОК». – К., 2016. – С. 21-43.

А.И. Француз
*Герой Украины, заслуженный юрист Украины,
доктор юридических наук, профессор,
декан юридического факультета,
ВУЗ «Университет экономики и права «КРОК»*

Н.Н. Коренной
*кандидат исторических наук, доцент,
доцент кафедры теории, истории права и государства
и конституционного права,
Учебно-научный институт права
Национального университета
государственной фискальной службы Украины*

Теоретико-правовое исследование места и роли праболгар в этногенезе средневековой украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (IV–XI вв.)

Часть II

Статья посвящена комплексному исследованию места и роли в этногенезе украинской народности, становлении ее государственности, права, языка и культуры (наряду с другими этносами) праболгар. Делается также попытка осмысления особой миссии последних в становлении славянской цивилизации.

Ключевые слова: праболгары, праславяне, праукраинцы, хозары, авары, «Великая Болгария», Кубрат, Батбаян, Котраг, Аспарух, Кувер (Кубер), Альцек, Куев (брат Кубрата?), «киевичи», Осколд (Аскольд), Дир, Борис I, Симеон I Великий, Петр I, Хельгу, Олег, Ольга (Аллогия, Helga), Святослав, Владимир Великий, Ярослав Мудрый, Борис, Глеб, Дунайская Болгария, Волжская Болгария, Внутренние болгары, Черные болгары, Подонье, Приазовье.

A. Frantsuz
*Hero of Ukraine, honored lawyer of Ukraine,
Doctor of law, professor,
Dean of the Faculty of Law,
«KROK» University*

M. Korinnuj
*candidate of historical sciences, docent,
Associate professor of the Department of theory,
history of law and state and constitutional law,
Education and research institute of law of
National University of the State Fiscal Service*

Theoretical and legal research of the position and role of the proto-Bulgarians in the ethnogenesis of the medieval Ukrainian

nationality, establishing its statehood, law, language and culture (IV–XI centuries)

Part II

The article deals with a complex study of the place and role of Proto-Bulgarians (alongside of other ethnoses) in the ethnogenesis of the Ukrainian statehood, law and culture. An attempt is made to comprehend a specific mission of the Proto-Bulgarians in the establishment of the Slavs civilization.

Keywords: Proto-Bulgarians, Proto-Slavs, Proto-Ukrainians, Khazars, Avars, “Great Bulgaria”, Kubrat, Batbayan, Kotrag, Asparukh, Kuver (Kuber), Alcek, Kuiev (Kubrat’s brother?), “Kyievychi”, Oskold (Askold), Dir, Boris I of Bulgaria, Symeon I the Great, Peter I, Khelgu, Oleg, Olga (Allog, Helga), Sviatoslav, Volodymyr, Yaroslav the Wise, Borys, Hlib, Danubian Bulgaria, Volga Bulgaria, “Inner Bulgarians”, Black Bulgars, Podonnia, Pryazovia.

Зближення Візантії та Болгарського царства під час спільної боротьби за Середнє Подніпров’я та Лівобережну Україну

Ще більш тісними та дружніми стають взаємини Візантійської держави та Болгарії з кінця VII ст., коли виснажена імперія за мирним договором 681 р. з ханом дунайських болгар Аспарухом визнала існування Першого Болгарського царства – самостійної держави на території між Дунаєм та Старою-Планиною. Саме з цього часу розпочинається активна політика Дунайської Болгарії, захоплювана та підтримувана Константинополем щодо виселення з Подунав’я на північний схід – Угол, Поорелля, Лівобережжя Дніпра слов’ян «Союзу семи родів», сіверян, смолнян, дреговітів, ринхінів, а також автохтонних мешканців Фракії (одрисів, бесів, астисів, мезів, гетів, три балів) заради утримання під своїм контролем стратегічно важливого Середнього Подніпров’я (населеного на той час «внутрішніми болгарами») з центром міжнародної торгівлі – Києвом, заснованим, як гадає низка дослідників*, братом хана Кубрата – Києм близько 620 р. середини VII ст. [77].

Особливо загострюється боротьба за Середнє Подніпров’я між Дунайською Болгарією та Візантією з одного боку, Ве-

* У даному випадку дослідники спираються на низку згадуваних староболгарських джерел, які викликають недовіру професійних істориків-медієвістів.

ликоморавською державою та Франкською – з другого боку та Хазарією з третього у середині IX ст., коли політичний центр Східної (Донецької) Роусі переноситься до Чернігова (у зв’язку зі спорудженням Саркела на Дону), а військово-адміністративні та політичні центри Правобережної (Західної) Роусі зосереджуються в Києві та Преславі-Роському (нині Переяслав-Хмельницький).

Прагнення впливових центрів світових релігій Константинополя, Риму, Багдаду, Итиля ідеологічно підкорити молоду державу – «Роську землю», що вигідно постала у 842 р. в Подніпров’ї на перехресті міжнародних торговельних шляхів, цілком усвідомлювалося й Аскольдом та Диром. Тому останні намагалися прийняти нову державницьку ідеологію (іслам, християнство, іудаїзм) на справедливих та рівноправних умовах. Саме з ідеологічним вибором слід пов’язувати похід кївських дружин на Константинополь у 860 р., адже аналогічні проблеми в цей час розв’язували і болгарський цар Борис, і великоморавський князь Ростислав. Стояти осторонь загальносвітових релігійних, ідеологічних та просвітницьких тенденцій було на той час не тільки нерозумною, а й певною мірою небезпечною позицією.

Першим досяг поставленої мети – остаточного прийняття християнства як державної релігії (865 р.) – болгарський правитель, який своєчасно зрозумів об’єднувальне значення нової ідеології для становлення болгарської народності на основі

злиття в єдине нерозривне ціле культури, мови, способу життя слов'ян, протоболгар та автохтонного населення. В подальшому християнська болгарська церква за підтримки Візантії та Риму прагне розвинути та закріпити цей успіх активною місіонерською діяльністю на північному сході – в Україні, де проживало багаточисельне (споріднене з болгарським – «внутрішні болгари», «роси») антське (інакше – алано-болгарське, українське, полянське, степове) населення, з яким Дунайська Болгарія підтримувала тісні торговельно-економічні та духовні зв'язки.

Детально про ідеологічні наслідки походу київської дружини до Константинополя повідомляє в «Окружному посланні» східним архієпископам (867 р.) патріарх Фотій: «не тільки болгари звернулися до християнства, – пише він, – але і той народ, про якого багато і часто іде мова..., тобто так звані роси. Поневоливши сусідні народи і через те надмірно загордившись, вони занесли руку на Ромейську імперію. Але (з полегшенням зазначає Фотій – М. К.) тепер і вони змінили еллінську (поганську, язичницьку – М. К.) і безбожну віру, якої вони дотримувалися раніше, на чисте християнське вчення і *ввійшли в коло підданих наших і друзів*, хоча нещодавно ще грабували нас, виявляючи нестримну зухвалість; і в них загорілася така жаждоба віри і ревність, що вони прийняли пастиря і з великою старанністю виконують християнські обряди» [78]. Цей факт введення в 60-х роках IX ст. християнства в «Роській землі» підтверджує Константин Багрянородний у біографії свого діда імператора Василя I-го Македонянина: «І народ росів, войовничий і безбожний, шляхом щедрих дарунків золота і срібла та шовкового одягу імператор Василій залучив до переговорів і, уклавши з ними мирну угоду, переконав стати учасниками божественного хрещення і влаштував так, що вони прийняли архієпископа» [79]. Подібну версію запровадження християнства у Південній Русі в IX ст. відобразив відносно пізній Никонівський літопис, автор якого, розповідаючи про діяння київського

князя Аскольда, зазначив, що саме Василій Македонянин схилив росів до християнства [80].

Повідомлення візантійських та давньоруських джерел про надзвичайно важливі (епохальні) події в історії об'єднаної «Роської землі» IX ст. були предметом дослідження багатьох учених [81]. Більш-менш одностайно датуючи напад росів на столицю Візантії у 860 р. та їх наступне хрещення у 60-70-х роках IX ст., вони принципово розходилися у думці щодо того, яка Русь хрестилася (Київська чи Причорноморська) і хто послав до Києва єпископа – імператор Михаїл III і Фотій чи їхні наступники – Василій I-й Македонянин та Ігнатій.

Тривалий час в історіографії другої проблеми домінувала думка авторитетного російського церковного історика Є. Є. Голубінського. Спираючись на сумнівне свідчення автора Никонівського літопису, що приписував похід 860 р. русам, які «жив'яху в Євксинопонті», він однозначно вирішував питання на користь ефемерної Причорноморської Русі [82]. Однак його опонент, авторитетний візантиніст М. В. Левченко, випускник Ніжинського історико-філологічного інституту ім. князя Безбородька, залучивши більш широке коло іноземних джерел, зокрема східних (арабських), переконливо довів, що жодного роського державного утворення на той час у Причорномор'ї не існувало, а ототожнювана з ним Таматарха (Тмутаракань) була хазарським володінням [83]. Думку М.В. Левченка нині поділяють більшість відомих нам дослідників [84].

У питанні про те, з ким пов'язане поширення християнства на південнороських землях у 60-70-х роках IX ст., з Фотієм чи з Ігнатієм, думки дослідників розходяться: одні довіряють свідченням життєпису імператора Василя I Македонянина, інші – Фотієвим повідомленням, пояснюючи свідчення Константина Багрянородного про хрещення Південної Русі в роки правління Василя I прагненням «промакедонської історіографії фальсифікувати факти з історії царювання Михаїла III на

користь його вбивці – Василя» [85]. Як на наш погляд, мають рацію в певному сенсі й перші, й другі.

Розв'язуючи це доволі заплутане питання, не слід забувати про те, що в цей же час (синхронно з візантійською церквою) доволі успішно розгортала свою активну місійну діяльність як у західнослов'янських, так і східнослов'янських землях римо-католицька церква, використовуючи дипломатичні та торговельно-економічні зв'язки міст християнізованої Європи (Інгельгейма, Регенсбурга, Велеграда, Праги та ін.) з Києвом та Черніговом. Відомо, що Папа Римський Миколай I-й (858-867 рр.), якому на короткий час свого володарювання вдалося встановити вселенську теократичну монархію, в 865 р. особисто цікавився станом поширення християнства серед росів в одному зі своїх послань до візантійського імператора Михайла III [86], що свідчить про обізнаність його у діяльності на Русі як грецьких, так й інших (болгарських, великоморавських) місіонерів.

Як достеменно встановлено дослідниками, грецький архієпископ міг потрапити до Києва найвірогідніше у 874-875 рр. [87]. С. О. Токарєв та А. М. Сахаров безпідставно гадають, що цим архієреєм міг бути згадуваний Іоакимівським літописом болгарин Михайл [88], що цілком імовірно, адже охрещенню Південної Русі в 70-х роках IX ст. передувало тривалий політичний тиск на Київ як «внутрішньої» (християнізованої) Великої Болгарії, так і Чорної (кубанської) Болгарії. Про війну Русі з болгарами повідомляють перський Анонім і автор Никонівського літопису. Останній зберіг під 872 р. звістку про загибель сина київського князя Аскольда («убієн бисть від болгар син Осколдов») [89].

Таким чином, не викликає жодних сумнівів той факт, що до християнізації Русі в 60-х роках IX ст. поряд з візантійською доклала певних зусиль і молода болгарська церква в особі її місіонерів, що уже на той час достатньо вільно володіли староболгарською (церковнослов'янською) писемною мовою, певним досвідом місійної діяльності.

Експансія на Схід Великоморавської держави, її причини та значення

У свою чергу, після державного перевороту 870 р. і переходу влади у Велеграді від Ростислава до Святополка – ставленика Папи Римського і Людовіка Німецького, Велика Моравія розпочинає активну експансію на східнослов'янські землі, поширюючи сферу свого впливу далеко на північ та схід, включаючи землі Верхнього Побужжя та Подністров'я [90].

Зовнішньополітична експансія Великоморавської держави на землі білих хорватів, волинян, бужан, у підготовці якої безпосередню участь брала моравська церква [91], супроводжувалася християнізацією місцевого населення, що знайшло відображення у матеріальній культурі, зокрема в змінах у поховальному обряді на північному заході України – заміні язичницького трупоспалення християнською інгумацією (трупопокладенням небіжчика) [92]. На користь версії про моравські впливи на західноукраїнський поховальний обряд дослідники залучають такий переконливий аргумент, як наявність інвентаря в могилах, що має аналогії в християнських похованнях лише на території Великої Моравії [93].

З Уставної грамоти Празької єпископії 973 р. відомо, що підпорядковані їй у церковному відношенні землі «на схід мають рубежем ріки Буг і Стир» [94]. Цей рубіж збігається зі східними межами ареалу розповсюдження обряду трупопокладення, що поширюється у волинян у другій половині X ст. [95]. Він обмежувався на сході лівобережжям Горині. Між тим, аналіз поширення празько-корчакської, а згодом лука-врублівецької археологічних культур засвідчує факт західнослов'янської колонізації Середнього Придніпров'я задовго до X ст., а саме – з VI ст. н.е.

Ідеологічні та культурні впливи Великої Моравії на галицько-волинські та придніпровські землі простежуються не лише в поховальному обряді, а й у багатьох сферах духовного життя місцевого населення. Велика заслуга в цьому належить відомим

слов'янським просвітителю Кирилу (бл. 827-869 рр.) і Мефодію (бл. 815-885 рр.), багатогранна діяльність яких у Великій Моравії у 863-885 рр. мала широкий резонанс у всьому слов'янському світі*. З Моравії поширювалися слов'янська писемність і книжна культура, переклади головних церковних та правових текстів, практика відправлення літургії на слов'янській мові тощо.

Вплив кирило-мефодіївської традиції на культуру першої української слов'янської держави – «Роської землі» – широко засвідчений давньоруським літописанням, яке прийняте ідеєю всеслов'янської єдності, вперше висловленої солунськими братами, і де прославляється Велика Моравія як прабатьківщина слов'янства, що в свій час відіграла особливу місію в розповсюдженні серед слов'ян християнства та слов'янської писемності. Для ілюстрування ідеологічного та науково-просвітницького впливу Моравії на землі антив-українців можна навести й факт прийняття Південною Руссю для позначення початку календарного року дня 1-го Березня, чого не знали ні Візантія, ні Захід, за винятком Аквилейського (Венеційського) патріархату*, який передав цей звичай Моравії та Карантанії, звідки він проник до Середнього Подніпров'я [96].

Необхідно звернути увагу та той важливий факт, що більшість візантійських дже-

рел IX-X ст. повідомляють про хрещення України-Русі в 60-70-х роках IX ст. і майже не згадують про дату пізнішого «офіційного» запровадження християнства у 988 р. за правління Володимира Святославича. Вітчизняні ж пам'ятки, навпаки, майже нічого «не знають» про прийняття нової віри Аскольдом* та його оточенням, зате всіляко підносять факт навернення киян до нової віри у 988 р. Володимиром Великим. Винятком є хіба що

«Церковний статут князя Володимира», в якому невміло, «непрофесійно» та явно тенденційно «об'єднані» різночасові події IX-X ст. (у тому числі часів Аскольда та Ольги), незаслужено приписані Володимирі. Там, зокрема, зазначається, що «князь Володимир... прийняв святе хрещення від грецького царя Константина** та від Фотія патріарха царгородського і прийняв від нього першого митрополита Михаїла*** Києву, іже хрестив усю Роуську землю...» [97].

На думку Б. О. Рибаківа та багатьох інших істориків, з якими важко не погодитися, зникнення з літописних пам'яток оповіді про хрещення Русі в 874-875 рр., у роки правління імператора Василя та патріарха Ігнатія, і посилка архієрея Михаїла на

* На християнство Аскольда може вказувати факт спорудження на його могилі у IX-X ст. якимсь «Ольмою» Церкви св. Миколая, про що повідомляє Іоакимівський літопис. М. Н. Тихомиров, Г. І. Магнер, П. П. Толочко та низка інших авторитетних дослідників складного питання вважають цілком допустимою версію автора Київського синопсису (що до того ж підтверджується Тверським, Типографським та Львівським літописами – М.К.) про те, що церкву св. Миколи найвірогідніше спорудила у середині X ст. княгиня-християнка Ольга (Ольма – очевидно, пізніша необачна описка переписувача). – Дет. див.: Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – Киев, 1987. – С. 62-63; Магнер Г. І. Вказ. праця. – С.84.

** У дійсності цей факт стосується бабки Володимира – княгині Ольги.

*** Фотій і Михаїл – відомі історичні особи IX ст., сучасники Аскольда, а тому не могли хрестити Володимира наприкінці X ст.

* Кирило і Мефодій – рідні брати, вихідці з м. Солунь, тепер Фесалоніки (Греція).

* Аквилейський патріархат – названий на честь великого і відомого в античні часи міста на Півночі Італії в країні венетів. Засноване римлянами близько 183-181 рр. до н.е. для утримання в залежності венетів і як оплот проти натиску кельтських племен та македонян. Тут знаходився стратегічно важливий вузол доріг, що вели до Паннонії, Норика, Істрії та Далмації. Дев'яте за своїм значенням місто Римської імперії, ключ Італії на північному сході країни. З 554 по 1751 роки Аквиля була центром аквилейського патріархату, легендарним засновником якого вважається євангеліст Марко. Знаходиться поряд з Венецією, а тому нерідко називається Венеційським патріархатом.

Русь не випадково пояснюється жорсткою тенденцією, яка проводилася в XI-XII ст. «урядом Русі» – пов'язувати хрещення країни винятково з іменем одного Володимира Великого – князя-слов'янина, рішуче відкидаючи місіонерську діяльність у IX та першій половині X ст. греків, іудеїв, мусульман, варягів, болгар та ін [98].

Таким чином, ніскільки не перебільшуючи факту прийняття християнства Аскольдом та його оточенням у 70-х роках IX ст., необхідно все ж об'єктивно зазначити, що ця подія, безперечно, мала непересічне значення не лише для історико-культурного поступу України-Руси. Вона зміцнила її і економічно, і політично, ввівши в коло освічених народів Євразії, привнесла в державотворчі процеси певне цивілізаційне наповнення і систему, міжнародний досвід країн, що давно відійшли від язичництва, а також розвинене (писане) ранньофеодальне та церковне (цивільне, кримінальне, торговельне, земельне, шлюбно-сімейне, спадкове) право.

До складу Південної Русі одне за одним інкорпуються різноетнічні племінні княжіння полян, древлян, дреговичів та південно-західної частини сіверян (з містом Черніговом), успішно освоюються землі полочан, уличів, тиверців. Північна, Ладозька Русь, включала території чуді, весі та мері. Між обома об'єднаннями лежала область кривичів, що зберігала незалежність. Землі в'ятичів, радимичів та більшої частини південно-східних сіверян, що у VIII ст. були захоплені хазарами, перебували під зверхністю каганату до поч. X ст. Зміцнення внутріполітичної єдності молодій Південноруській державі ознаменувалося значними успіхами й на зовнішній арені. Походи дружин Аскольда на печенігів, підписання рівноправних договорів з греками, налагодження стосунків з Дунайською Болгарією та Великоморавською державою незмірно піднесли авторитет Києва [99].

Про те, що християнізація Русі не була рядовим епізодом і нова віра поступово пускає глибоке коріння в «Роуській землі» насамперед свідчить факт організаційно-

го оформлення її церкви наприкінці IX – поч. X-го ст. спочатку (за нашою версією) в єпископію Аквілейського, а згодом митрополію Константинопольського патріархату. В церковному статуті Льва XI (890-912 рр.) православна кафедра Русі стоїть на 61 місці [100]. Як можна гадати, вже з другої половини IX ст. у великих містах Південної Русі споруджуються перші дерев'яні християнські храми, каплиці, божниці, виникають монастирі, що сприяють поширенню феодальної культури, християнських цінностей та церковного права, освіти, книжкової культури, літописання тощо. Дослідженнями істориків Росії та України, зокрема Б. О. Рибаківа, М. Ю. Брайчевського [101], доведено існування в Києві часів правління Аскольда княжого літопису, який імовірно вівся при одному з київських придворних храмів. У ХУІ ст. його дані якимось чином використані при складанні Никонівського літопису для висвітлення найдавніших фактів південноруської історії (IX ст.).

Утім подальші події давньоруської та давньоукраїнської історії кінця IX – середини X ст. у давньоруських літописах, на наш погляд, суттєво сфальшовані в пізніші часи на користь «старшого брата». Їх реконструкцію та осмислення будемо здійснювати лише на основі відомих достовірних джерел та винятково зважених гіпотетичних побудов, оскільки відкриття нових правдивих (іноземних чи вітчизняних) писемних пам'яток IX-XI ст. (а тим більше омріяної «Бібліотеки Ярослава Мудрого») навряд чи коли-небудь у майбутньому стане дійсністю.

Насамперед звертає на себе увагу те, що болгарська версія історико-культурного та державно-правового розвитку східних слов'ян доби Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги, болгарських царів Бориса, Симеона, Петра, Самуїла та їх наступників не отримала об'єктивного висвітлення у вітчизняній історичній літературі. Над українськими, як і російськими, болгарськими, білоруськими та іншими іноземними дослідниками, висить «дамокловим мечем» неперборна «схема руської істо-

рії», викладена у «Повісті временних літ» (як доречно і справедливо зазначив О. П. Толочко в одній зі своїх останніх монографій «Очерки начальной Руси»), створена Нестором, Сільвестром, Володимиром Мономахом, його сином Мстиславом та більш пізніми «редакторами», яку мало хто (особливо серед російських істориків) наважується порушити («преступить»), хоча ця проблема давно назріла. Резюме авторитетного історика: «це визначний літературний твір, але цілком недостовірна історія. Жодних причин продовжувати базувати на ньому свої знання про минуле (України-Руси – М.К.) не існує»... [102].

Між тим, в Україні на сьогодні для новітньої наукової реконструкції ранньосередньовічної вітчизняної історії створені усі умови – зібрана достатньо вагома база нарративних, матеріальних (археологічних, нумізматичних), лінгвістичних джерел, відмінена цензура. Від дослідника вимагаються лише правдивість, професіоналізм, незаангажованість. Відомі й численні місця втручання в контекст літописного протографа..., які або створювалися, або відповідним чином коригувалися переважно прибічниками візантійського історико-культурного впливу на Україну-Русь, а не болгарського, хоча в дійсності Візантія діяла тут, як показано вище, винятково руками болгарської, угорської та слов'янської еліт у своїх інтересах.

Насамперед викликає заперечення причетність до заснування «Ладозько-новгородської Русі» історичного Рюрика Датського, а до становлення Київської Русі – його свояка («от рода ему суца») Хельгу (Олега) та «сина» Ингвара (Ігоря руських літописів). Непереконливою у світлі нових досліджень є версія походження княгині Ольги з російського (кривицького) Пскова... – надзвичайно далекої та глухої периферії Київської держави, де ніби-то полюбляв на дозвіллі полювати (діяти лови) молодий київський князь Ігор (?) тощо. Щось невиправдано (і нереалістично) далеко (понад 1000 км від Києва) обрав він свої заваби..., аби зустріти там свою «мудру» наречену – просту дівчину-перевізницю, веслярку на човні, що було далеко не жи-

ночно справою (професією) у всі часи й у всіх народів.

Загадка «віщого» Олега – союзника царя Симеона Великого

Як справедливо зазначав авторитетний дослідник історичних зв'язків руського народу з південними слов'янами М. Н. Тіхоміров, ранні походи Олега, Ігоря на Царгород, походження Ольги, а також пізніші походи войовничого Святослава «стають зрозумілими тільки у світлі болгаро-руських зв'язків IX-X ст.» [103], з чим не можна не погодитися.

Існування багатьох агресивних різноетнічних військово-політичних центрів «Русій» в Європі доби Середньовіччя передбачає існування і на її Південному Сході Дунайської Русі у другій половині IX – на початку X ст. як форпоста могутньої Болгарської держави доби правління царів Бориса, Симеона та Петра. Скрупульозно вивчивши наявні джерела, Б. О. Рибаків не випадково локалізував цю Русь («острів русів») між вигином Дунаю та морем [104]. Тут з центром у Переяславці історично склалася особлива область-земля росів-дунайців, населена змішаним слов'яно-скандинаво-тюркським населенням, що була певний час важливою з'єднуючою (сполучною) ланкою між Київською Руссю, Великою Болгарією та Візантією у IX-XII ст. Її існування та функціонування як суб'єкта міжнародних відносин особливо було необхідним за Симеона, який настирливо домагався знищення «Другого Риму» та піднесення величі своєї держави, проголошення «Третім Римом» столиці Великої Болгарії Преслава Великого, розширення кордонів своєї держави на Північ та Північний Схід.

Для захоплення константинопольського престолу він не гребував жодними засобами, в тому числі й військовими союзами з «росами», угорцями, печенігами тощо. Таким чином, якщо говорити про похід болгарського чи «проболгарського» воеводи Олега на Київ, віднесеного давньоруським літописцем до 882 р., не можна не виключати того, що він був здійснений за велінням царя Болгарії саме з Нижнього

Подунав'я (на випередження агресивних сусідів – маляр, хозар, моравів) заради приєднання «Роуської землі» Аскольда до Великої Болгарії та посадки в Києві своєї людини – намісника з династії Дуло. Як відомо, Дніпровській Русі на той час, окрім Дунайської Болгарії, безпосередньо загрожували ще принаймні три державних утворення, що знаходилися на піднесенні – християнська Велика Моравія, угорці Леведії та Хазарський каганат (де мирно співіснували кілька світових релігій), які були не проти захопити ласий шматок колишньої антської землі.

Олег, на наш погляд, не випадково з'явився у (882-922 рр.?) зі своєю дружиною на південній околиці Києва поблизу Угорського. Він ішов з «дунайцями» з Півдня, з Перепетова поля, а не з Півночі, «дебрянських лісів», як це змальовано у «Повісті временних літ». Утвердившись у Києві, Олег «в літо 6391 (883 р.)» розпочинає воювати древлян, і «*примучивши їх*», як колишніх германців-тервінгів*, обклав

* Коментуючи розповідь Льва Диякона про долю батька Святослава – Ігоря, убитого древлянами-германцями восени 944 р., упорядники та перекладачі його «Історії» вважають форму «германці» – викривленим (спотвореним) етнонімом древлян, у чому є великий сумнів. Як відомо з археологічних джерел 3-9 століть н.е., цей регіон з античних часів тривалий час населяли та контролювали готи-тервінги (т.зв. древляни ПВД, змішані з автохтонним балтським та прийшлим слов'янським (носієм празької культури) населенням) – носії зарубенецької та похідних від неї археологічних культур, залишених у т.ч. і германцями. – Див.: Лев Диякон. История // Древняя Русь в свете зарубежных источников... – С.194; Водночас, слід пам'ятати, що «германці-тервінги» Льва Диякона, як насельники Прип'ятського Полісся, не обов'язково мали бути на середину Х ст. «німцями» за мовою, етнографією, враховуючи тривалу колонізацію цього регіону слов'янами – носіями празької культури, а згодом християнської віри та християнських цінностей. Як і готоалани-грейтунги (поляни) Сіверського Дінця, поглинуті південнослов'янським колонізаційним потоком, вони радше були на той час уже повністю слав'янізованим (центральноєвропейськими моравськими переселенцями) етносом.

даниною «по чорній куні (куниці – М.К.)» [105].

Цією акцією він, з одного боку, змусив древлян відступати на північний схід, з іншого – зупинив просування Великої Моравії (за спиною якої стояла Німеччина) на Схід, а саме: колонізацію та християнізацію волинян, древлян та полян Середнього Придніпров'я. «В літо 6392 (884 р.) іде Олег на сіверяни, і перемиг сіверян (*споріднених з болгарами* – М.К.), і обклав їх *даниною легкою*» [106], перервавши залежність лівобережної частини «Руської землі» від хозар. «В літо 6393 (885 р.)» Олег приєднує до Русі радимичів: «І став володіти Олег *полянами* (антами, алано-болгарами українського степу – М.К.), і древлянами, і сіверянами, і радимичами, а з уличами і тиверцями (які, очевидно, на той час ще не осіли остаточно на землю у північно-східній частині Русі – М.К.) мав рать» [107]. У подальшому київський князь, спираючись на матеріальні та людські ресурси «Поляно-Роуської землі», бере активну участь у численних походах у союзі з болгарським царем Симеоном, а також у східних грабіжницьких авантюрах, де гине сам і гине весь його «стан» (його військо, бойова дружина).

Аналізуючи військові кампанії легендарного Олега за вітчизняними та іноземними джерелами, не можна не звернути увагу на відверто нереалістичний та суперечливий образ «київського князя» (чи може лише намісника болгарського царя?), створений літописцями: сподвижник Рюрика, будівничий (упродовж 30-ти років!) Київської Русі (882-912 рр.), союзник болгарського царя Симеона (911-922 рр.) і водночас «ватажок-авантюрист» зграї розбійників, які тероризували землі, прилеглі до Приазов'я та Прикаспію. Про «штучність», «збірність» образу Олега говорить той промовистий факт, що існує кільканадцять версій його смерті – в Києві, Ладозі, далекій Персії тощо, які однозначно свідчать про те, що або в Східній Європі діяло кілька ватажків росів (князів) з ім'ям Олег (Хельгу), або його «політичний портрет» неодноразово переписувався

заради забаганок різного роду «замовників» чергових реконструкцій давньоруської історії для дезорієнтації майбутніх читачів середньовічних європейських, єврейських та арабських хронік, літописів, історико-географічних джерел, відволікання їх уваги від справжнього (правдивого) розвитку історичних подій у Середньому Подніпров'ї та на Балканах наприкінці IX – початку X ст.

Відомий орієнталіст О. Прицак не випадково у своїй фундаментальній праці «Походження Русі» присвятив кілька сюжетів загадковій постаті європейської політики Хельгі (Олегу), який фігурує у багатьох середньовічних джерелах як неординарна та харизматична постать [108]. Авторитетний дослідник, спираючись на свідчення Адама Бременського, насамперед звертає увагу на «доброго конунга із данів» (тобто Олега данського походження – М.К.) Гельгі, якого близько 900 року позбавили престолу шведи і який вирішив пошукати щастя-долі в Austrvegr (на «Східному шляху») [109]. На жаль, О. Прицак не зупинився на локалізації (можливих напрямках пролягання) цього шляху: північний схід (Ладога) чи південний схід («Острів русів чи ругів» на Дунаї), однозначно пов'язавши конунга з давньоруським Олегом Віщим і приписавши йому надгероїчними вчинками. Шановний орієнталіст таким чином проігнорував можливий дунайський шлях мандрівки Хельгі з бойовою дружиною та цілком припустимий військовий союз його з успішним правителем Великої Болгарії Симеоном Великим, який шукав союзників у боротьбі з гегемонією Константинополя як у Передній Азії, так і у Південно-Східній Європі.

Хронологічні рамки діяльності данського Гельгі приблизно збігаються з правлінням легендарного «Великого князя Русі» Олега, який нібито успішно правив великою країною впродовж тридцяти років. Однак, якщо рахуватися з новою (данською) хронологією його життя та військових звитяг, на північному сході Болгарії Хельгі міг реально з'явитися лише

в 900/901 роках і в жодному разі не 882 року, як це вказано у «Повісті временних літ». На користь більш пізньої дати появи данського конунга (реального Олега) у Північному Причорномор'ї говорить той факт, що «Руська земля» Аскольда на той час успішно розбудовувала свою церковну організацію (руська митрополія Константинопольського патріархату зареєстрована на поч. X-го ст.!) і їй на той час не загрозувала жодна язичницька опозиція. Укладений союз данського конунга з Симеоном міг бути скріплений шлюбом Ольги та Ігоря 903 р. У подальшому Хельгу-Олег міг з допомогою дипломатичної та військової підтримки Симеона оволодіти Києвом. Це сталося, напевне, ще до 907 року, задовго до походів об'єднаних болгаро-руських сил на Царгород.

Співставляючи свідчення різноманітних джерел про військові кампанії царя Болгарії Симеона та «великого київського князя» (?) Олега, той же М. Н. Тихоміров цілком допускає можливість участі київського князя у поході Симеона на Царгород, який (згідно з Новгородським I-им літописом) був здійснений не в 911 р., а у 922 р. [108], з чим не можна не погодитися. І Симеону, і Олегу такий союз був край вигідним. Уже Ю. Венелін упевнено та безспідставно висловлював переконання про те, що в Олега була домовленість з могутнім на той час болгарським царем про «співпрацю, військовий союз» і спільну боротьбу проти Візантії на початку X-го ст. [109]. Без такої домовленості важко уявити можливість сепаратного походу величезного війська Олега через болгарські території до Константинополя. Повідомлення малознаного Володимирського літописця про одруження (903 р.) Ігоря з болгарською принцесою («княжною») Ольгою, очевидно, засвідчує, що такий союз не тільки мав місце, але й був скріплений вигідним для обох сторін шлюбним договором [110]. Як довго тривала ця співпраця Олега з Симеоном (до 912 чи 922 рр.) давньоруські джерела чітко не вказують, а за неодноразово редагованою «ПВЛ» – уже після укладання дого-

вору 911 р. (922 р.?) Олег як історичний і водночас легендарний (літературний) герой чомусь взагалі загадково зникає зі сторінок європейських літописів та хронік.

Важливо наголосити на тому, що давньоруські наративні джерела не дають однозначної відповіді й на інші інтригуючі дослідників питання – скільки Хельгів-Олегів наприкінці IX – на початку X ст. у дійсності було; ким же був насправді історичний Олег – вікінгом, сподвижником легендарного (міфічного, «притягнутого за вуха» в Руську історію) Рюрика чи союзником знаменитого (реального) царя Семиона I-го Великого – людини слов'янського походження, з ім'ям якої нерозривно пов'язаний Золотий вік болгарської держави та її культури. Існування таких імен, як Олег і Ольга (народне – Вольга) у Північному Причорномор'ї та на Балканському півострові цілком припустиме. На це, зокрема, вказує унікальна епіграфічна пам'ятка, знайдена у XIX ст. за 20 км від Салонік у селищі Нарішкєй. Дещо пошкоджений п'ятирядковий напис, здійснений на мармуровій колоні грецькою, добре зберігся, і відомому візантісту Ф. Успенському не складало труднощів легко його розшифрувати. Епіграфічний текст зафіксував важливий історико-географічний факт місцепроходження кордону між Візантією і Болгарією на початок X ст.: «в літо від сотворення світу 6412 (тобто 904 р. – М.К.) індікта 7 кордон Ромеїв і Болгар за Симеона в бога князі болгар, за Феодора, Олгу таркане, при Дрістру коміті» [111]. Ф. Успенський переклав четвертий рядок «за Феодора Олега тракана», зближуючи та ототожнюючи згадуваного в напису Феодора зі знаменитим боярином Феодором, який виконував найскладніші та найважливіші державницькі та дипломатичні доручення особисто царя Симеона, зокрема щодо викупу полонених у Візантії, позначення на місцевості державного кордону тощо. Особливо важливий висновок Ф. Успенського стосовно імені Олег (на що, до речі, звернув увагу і М. Н. Тихомиров): «Слід думати, що це було поганське (язичницьке

– М.К.) ім'я й при цьому старослов'янське, оскільки важко припускати присутність норманського елементу в тодішній Болгарії» [112]. Стосовно останнього зауваження, ми переконані, дослідник не був категоричним, оскільки найманці-варяги – мужні і невибагливі вої служили практично у всіх європейських країнах*, не була винятком із цього ряду й Болгарія. Цілком вірогідним міг бути шлюб (як ми припускаємо) племінниці Симеона Ольги (з Пліски) з Ігорем (ймовірним вихідцем із Данії), якого їй зісватав Хельгу-Олег – правитель Дунайської, а згодом Київської Русі. Ігор таким чином закономірно став наступним намісником Симеона (після Олега) в Києві (за нашою версією розвитку подій на Балканах та в Україні-Русі під час правління царя Симеона Великого (893-927 рр.)*).

Солідаризуючись з Ф. Успенським стосовно безумовного існування слов'янських середньовічних імен «Олег» та «Ольга» на Півдні Русі та Балканах, М. Н. Тихомиров пояснював свою принципову позицію однозначно: «інакше можуть думати лише ті історики, які не досліджують, а проводять в своїх працях певну тенденцію». При цьому він наводить переконливий для закоренілих норманістів аргумент про те, що «наша Ольга іменується на півночі (насамперед в Скандинавії – М.К.) здебільшого під ім'ям Аллогії, а не Хельга (Helga), яке їй приписується окремими (вітчизняними) дослідниками» [113].

Як відомо, в радянській та пострадян-

* Див.: Маркарян С. А. Варяги-вікінги на Кавказі (XI в.). – Ереван, 2014. – 528 с.; Прудников В. В. Норманні в Малой Азії перед першим крестовим походом в зарубіжних дослідженнях // Восток. – 2015. – № 6. – С. 188-198.

** Автори пропонованого дослідження не поділяють думку, яка тиражується в багатьох публікаціях і навіть навчальних посібниках для студентів, стосовно болгарського походження князя Ігоря – Угера Лачина і базується на вже згадуваних сумнівних джерелах – «Історії Джагфара», поеми Шамсі Башту «Легенда про доньку Шана» тощо. – Див.: Захарченко П. П. Історія держави і права України. – К., 2005. – С.18.

ській історіографії князівські імена Олег, Ольга здебільшого розглядалися як слав'янізовані форми скандинавських імен Гельг, Гельгі (норв. *Hailaga*, швед. *Helgi*), що етимологізуються як «святий», «свята», «священний», «священна» [114]. Однак, як стверджують авторитетні мовознавці, переклад цих скандинавських найменувань на давньоруську винятково як Ольг, Ольга, не витримує жодної критики, оскільки, наприклад, Олг має загальний (спільний) чоловічий корінь з автохтонним східно-європейським балто-литовським ім'ям Alg, (у жіночому Alga (етим. – «дар/винагорода»), а також свій розвиток у пізнішому польсько-литовському княжому імені Ольгерд (лит. – *Algirdas*) [115]. Тому, очевидно, має рацію відомий польський мовознавець С. Роспанд, який зауважує в своїй праці «Структура і класифікація східнослов'янських антропонімів» про те, що форми «Олег», «Ольга», «Ігор», «Гліб» та низка ін. несправедливо є визнаними як *винятково нордичні* [116]. Дослідник відносить ці антропоніми до слов'янських іменних архетипів, що не зустрічаються де-небудь в інших регіонах [117].

Аналіз старослов'янських слів «ольгичти», «льгота», «вольгота», «вольготний» вказують на таке значення імені Олег, Ольга, як «вільний», «вільна». В той же час існування імен литовського походження, що мають корінь Ольгерд, Ольгимонт (у лат. та лит. мовах у формах – *Algirdis*, *Algimantas*) вказують на незалежне від скандинавських і давньослов'янських антропонімів схожих власних імен (слово “algas” у балтійських мовах означає «винагорода») [118].

Таким чином, висловлені нами думки щодо політики Великої Болгарії та Великої Моравії стосовно України-Руси у другій половині IX – першій половині X ст., дають можливість по-іншому поглянути на етнополітичні процеси на Півдні Східної Європи, зрозуміти логіку дій болгарської княгині Ольги стосовно древлян, південно-західних сіверян (зокрема Чернігова та його легендарного князя Чорного), пояснюють причини появи нового центру

сіверян – Новгорода-Сіверського, а в подальшому (крім Преслава-Болгарського – Преслава-Роського, ще за життя Симеона, до 907 р.) – Преслава Рязанського, Преслава-Заліського в XI ст. Стає більш зрозумілою відповідальна місія синів Володимира від дружини-болгарки – Бориса і Гліба, призначених на княжіння в Переяславську та Муромо-Рязанську землі (землі-окраїни Русі, що активно колонізувалися як з Півдня, так і з Заходу); згодом пропаганда загальноруського значення їх високого християнського культу, що допомагав перемагати «поганих», протистояти «зухвальству та нахабству язичників та диявола хитання (маються на увазі ідейні вагання – М.К.)» [119], а також вся складність реалізації на практиці політики освоєння («собирания») та слав'янізації північно-східної угро-фінської периферії Русі («суздальщини») за Всеволода Ярославича та Володимира Всеволодовича (Мономаха), а також Юрія Долгорукого та його синів.

Особливо замовчується давньоруськими (провізантійськими) книжниками та літописцями (чи є занадто лаконічною) інформація про значні успіхи у розбудові Болгарської слав'янської держави Симеона Великого та економічні, політичні й культурно-релігійні зв'язки його країни з Південною Руссю*

У зв'язку з цим не до кінця зрозуміло, яким чином, в які хронологічні відрізки часу Україна-Русь колонізувалася південними та західними слов'янами, ким насаджувалася в поліетнічному середовищі єдина державницька ідеологія, церковнослов'янська мова, хто з провідних християнських держав-сусідів (окрім Візантії) доклав більше зусиль для насадження тут цивілізованих інститутів влади (адміністративно-територіального устрою, демократичних інституцій урядування – князівських з'їздів (снемів), міських віче, судів, правової (як світської, так і церковної) культури, просвітницької діяльності церкви та монастирів) – Вели-

* Див.: ПВЛ. – Ч. 1. – С. 23-32, ст. під 903, 914, 915, 929 pp.).

ка Моравія, Велика Болгарія, Хазарія чи разом з ними й країни Західної Європи, з якими київські князі мали також надзвичайно розгалужені та тісні матримоніальні й торговельно-економічні зв'язки? Якщо демографічні проблеми якоюсь мірою можна вирішувати, спираючись на здобутки археології, то для реконструкції культурно-просвітницької діяльності в Україні-Русі ранньосередньовічної візантійської, великоморавської, болгарської та роуської еліт, різного роду місіонерів та найманців відчувається величезний дефіцит достовірних джерел.

І все-таки у багатьох джерелах збереглося немало прямих та побічних історичних даних, що свідчать про доволі широкі та різносторонні взаємозв'язки між Середньовічною Україною-Руссю – з одного боку та Великою Моравією і Болгарією – з іншого, особливо в часи правління великоморавських князів Моймира I (830-846 рр.), Ростислава (846-870 рр.) та Святополка I (870-894 рр.) і болгарських князів Бориса I (852-889 рр.), Симеона I Великого (893-927 рр.) та його сина Петра I (927-969 рр.), – сучасників київських князів Аскольда та Діра (850-882 рр.), Олега (882-912-922-?! рр.), Ігоря (912-?-945 рр.) та Ольги (945-968 рр.).

Визначними сторінками зокрема вписані в історію України-Руси подвижницька діяльність у Східній та Центральній Європі (Болгарії, Хазарії, Візантійській Тавриці, Великій Моравії) місії солунських братів – Кирила та Мефодія, а у Великій Болгарії культурно-просвітницька діяльність їх учнів – Константина Преславського, Климента Охридського, Чорноризця Храброго, Іоанна Екзарха, Наума Преславського, Тодора Доксова, Іоанна Пресвітера, Григорія Пресвітера та багатьох інших, які не тільки створили первісний золотий

фонд великоморавської та болгарської літератури, а й забезпечили в майбутньому розвиток просвітництва серед інших слов'янських народів – македонського, сербського, хорватського, російського, українського, білоруського, польського, чеського, словенського та словацького.

У той же самий час, після короткочасного піднесення Великої Моравії у IX ст. (у зв'язку з вторгненням на поч. X ст. у Закарпаття угрів, велика кількість освіченого великоморавського духовенства з об'єктивних причин змушені були шукати собі другу батьківщину в балканських слов'янських країнах та Київській Русі (насамперед її західних уділах); така ж сумна доля чекала на болгарських книжників через століття – після 1018 р. – року падіння Першого Болгарського царства. Вони теж у своїй більшості знайшли прихисток у могутній східнослов'янській державі, що реформувалася Володимиром Великим та Ярославом Мудрим і гостро потребувала великої кількості освічених людей. Цілоком можливо, що такі визначні духовні постаті руської церкви, як Іларіон, Антоній, Феодосій, Никон Великий – були вихідцями з окупованої візантійцями слов'янської Болгарії. Саме їх подвижницька просвітницька діяльність як книжних людей і рядових апостолів Християнської церкви забезпечили утвердження в Україні-Русі не іудаїзму, не ісламу, не буддизму, а саме християнського православ'я, за що ми їм щиро вдячні.

Прикладом такої самовідданої діяльності на благо Великої слов'янської Болгарії-України-Руси є насамперед подвижництво княгині Ольги, болгарки за походженням, яку історична доля несподівано піднесла на гребінь державної влади в Київській Русі 945 р. і якій ми присвяtimo заключну III частину нашого дослідження.

Література до II-ї частини

79. Корінний М. Поступове поширення християнства... – С.25-26.
80. ПСРЛ. – М., 1965. – Т.9. – С. 13.
81. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. – С. 60-65.
82. Голубинский Е. Е. История русской церкви. – М., 1880. – Т. 1, ч. 1. – С.37-38; див. також: Пархоменко В. А. Начало христианства Руси. – Полтава, 1913. – С. 60-67.
83. Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1966. – С. 76-81.

84. Див.: *Авенариус А.* Христианство на Руси в IX в. // *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9-11 Jahrhundert.* – Praha, 1978. – S. 310; *Сахаров А. Н.* Вказ. праця. – С. 48-66 та ін.
85. *Авенариус А.* Христианство... – С.311-312.
86. *Patrologia Latina.* – Paris, 1848. – P. 932.
87. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 165-173.
88. *Церковь в истории России.* – М., 1967. – С. 39.
89. ПСРЛ. – Т. 9. – С.9. Див. також: *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и древнерусские княжества. – С. 305-307 та ін.
90. *Исаевич Я. Д.* Висляне и лендзяне в IX-X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 157-158; *Головко А. Б.* К вопросу о роли «Червенских градов» в истории восточного и западного славянства в IX – первой трети XI вв. // Древнерусское государство и славяне. – Минск, 1983. – С. 107.
91. *Lowmianski H.* *Początki Polski.* – Warszawa, 1972. – S. 346-347.
92. *Моця А. П.* Трупосожжение и трупоположение у славян Среднего Поднепровья. Причины смены погребального обряда // Славяне и Русь. – Киев, 1979. – С. 117-118.
93. *Поулик И.* Древняя Моравия в свете новейших археологических находок // Великая Моравия. Тысячелетняя традиция государства и культуры. – Прага, 1963. – С. 60 и др.
94. *Козьма Пражский.* Чешская хроника / Пер. и коммент. Г. Э. Санчука. – М., 1962. – С. 151.
95. *Седов В. В.* Восточные славяне... – С. 95.
96. *ПВЛ.* – Ч. I. – С. 21-22; *Ловмянский Г.* Происхождение славянских государств // ВИ. – 1977. – № 12. – С. 191.
97. *Щапов Я. Н.* Древнерусские княжеские уставы, XI-XV вв. – М., 1976. – С.42 и др.
98. *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь... – С. 168.
99. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества... – С. 305-311.
100. *Левченко М. В.* Очерки ... – С. 82.
101. *Забелин И. Е.* История русской жизни с древнейших времен. – М., 1876. – Т. 2. – С. 106-138; *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь... – С. 160-173;
102. *Толочко А. П.* Очерки начальной Руси. – Киев-СПб., 2015. – С.2-3.
103. *Тихомиров М. Н.* Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. // Славянский сборник. – М., 1947. – С. 136.
104. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества. – С. 313-358.
105. *ПВЛ.* – Ч. I. – С.20 (під 883 р.).
106. *Там же.* – С. 20 (під 884 р.).
107. *Там же.* – С.20-21 (під 885 р.).
108. *Тихомиров М. Н.* Вказ. праця. – С. 142-143 та ін.
109. *Венелин Ю. И.* Критические исследования об истории болгар. – М., 1849. – С. 205-217.
110. *Архимандрит Леонид* // Русская старина. – М., 1888. – С. 223.
111. *Успенский Ф.* Две исторические надписи // Известия Русского археологического института в Константинополе. – София, 1898. – Т. III. – С. 180-194.
112. *Там же.*
113. *Тихомиров М. И.* Вказ. праця. – С. 139.
114. *Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П.* Власні імена людей: Словник-довідник. – К., 2005. – С. 63, 84, 170; *Прицак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела. – К., 1997. – Т. 1. – С.194, покажчик – С. 1033.
115. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Олег>.
116. *Роспюнд С.* Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имен) // ВЯ. – М., 1965. – № 3. – С. 3-22.
117. *Там же.* – С. 10, 19 та ін.
118. *Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П.* Власні імена людей: словник-довідник. – К., 2005. – С. 84 та ін.; <https://uk.wikipedia.org/wiki/Олег>.
119. *Воронин Н. Н.* «Анонимное» сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор // ТОДРЛ. – М., Л., 1957. – Т. 13. – С.50-52.

(Продовження в наступному номері)